

De geopolitiek van emotie

Dominique Moïsi

De geopolitiek van emotie

*Over angst, vernedering en hoop,
en de opgave voor deze tijd*

Geactualiseerde editie

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Eerste druk mei 2009
Tweede druk augustus 2009
Derde druk oktober 2009
Vierde druk oktober 2010
Vijfde, gewijzigde druk april 2015

Oorspronkelijke titel *The Geopolitics of Emotion*. The Doubleday
Publishing Group, a division of Random House, Inc., New York
Oorspronkelijke titel voorwoord 'Préface' [Version 2015]

© 2009, 2015 Dominique Moïsi

© 2009, 2015 Nederlandse vertaling Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Alle rechten voorbehouden

Vertaling Hans E. van Riemsdijk

Vertaling voorwoord 2015 Jabik Veenbaas

Het citaat van Euripides (blz. 149) is afkomstig uit *Ifigeneia op de Krim*, in
Verzameld Werk 2, vert. Gerard Koolschijn, Amsterdam, 2002; het citaat
van Shakespeare (blz. 149) is afkomstig uit *Leer om leer*, in *Verzameld
Werk*, vert. Willy Courteaux, Antwerpen/Amsterdam, 2007.
Het voorwoord uit de oorspronkelijke editie is voor de geactualiseerde
editie van 2015 vervangen door een nieuw voorwoord.

Omslagontwerp Studio Pollmann

Omslagbeeld AP Photo/Philippe Wojazer, Pool

Foto auteur Tom Verbruggen/HH

NUR 686

ISBN 978 90 468 1947 0

www.nieuwamsterdam.nl/moïsi



*Ter nagedachtenis aan mijn vader Jules Moïsi,
nummer 159721 in Auschwitz, die angst en vernedering
overleefde om mij te leren hoop te koesteren*

Inhoud

Voorwoord (2015) 9

Inleiding – De botsing van emoties 25

- 1 Globalisering, identiteit en emoties 37
- 2 De cultuur van hoop 67
- 3 De cultuur van vernedering 102
- 4 De cultuur van angst 149
- 5 Moeilijke gevallen 195
- 6 De wereld in 2025 214

Dankwoord 246

Noten 248

Bibliografie 253

Register 259

Voorwoord

Kort na de aanslagen die in januari 2015 plaatsvonden in Parijs wilden mijn Franse en Nederlandse uitgevers een nieuwe editie publiceren van *De geopolitiek van emotie*. Zij meenden dat dit boek ons in staat stelde om de tragische gebeurtenissen die zich hadden afgespeeld beter te begrijpen en dat het actueler was dan ooit. De wereld verklaren aan de hand van emoties was al belangrijk in 2008, maar is in 2015 onontbeerlijk geworden.

De cartografie van de mondiale emoties die ik nu zeven jaar geleden heb proberen te construeren, rond de culturen van angst, vernedering en hoop, heeft zich in de loop van de laatste jaren op zeer veelbetekenende wijze ontwikkeld. De angst heeft zich verdiept, uitgebreid en gediversifieerd. Het is niet alleen meer de dominante emotie in de westerse wereld. Je vindt haar inmiddels op alle continenten, zelfs in Azië, waar de hoop niet meer is wat hij was, nu het groeicijfer in China nog maar zeven procent bedraagt. Wat de vernedering aangaat: die heeft haar bijdrage kunnen leveren aan het uitbreken van de ‘Arabische lentes’. Maar het feit dat die revolutionaire fenomenen vrijwel overal op een mislukking zijn uitgelopen (misschien met uitzondering van Tunesië) heeft het gevoel van vernedering van de Arabisch-islamitische wereld alleen nog maar versterkt – met het idee dat ze niet eens in staat is om een revolutie zodanig te laten verlopen dat er gereelde hoop bestaat op succes.

In feite lijkt de wereld in 2015 nog veel ‘gedepimeerder’ dan ze dat kon zijn in de jaren 2008-2009. Zeker, een economische crisis à la 1929 is afgewend, dankzij het gecoördineerde en over het geheel genomen verantwoordelijke optreden van de staten en de bancaire controle-instellingen, waarbij de ECB (Europese Centrale Bank) een hoofdrol opeiste. Zeker, in Europa lijkt inmiddels sprake van een heel licht economisch herstel.

Op financieel, economisch en monetair terrein mogen de ergste rampen zijn voorkomen, en de lagere euro en de lagere olieprijs samen hebben Europa wat lucht gegeven, maar het dominante gevoel in geopolitiek opzicht is er een van onrust, en zelfs van beklemming ten overstaan van een steeds grotere mondiale complexiteit. Al enige jaren lang lijkt het of alle berichten van onze planeet slechte berichten zijn. De actualiteit is zonder meer beangstigend. De buitenwereld kwelt ons en de interne realiteit van onze samenlevingen kan ons op economisch, sociaal en politiek gebied ook niet echt geruststellen.

In deze door onrust getekende context dienen we de tragische gebeurtenissen te plaatsen die zich op 7, 8 en 9 januari in Frankrijk hebben afgespeeld. Tussen 7 en 11 januari 2015, in een tijdsbestek van vier dagen, heeft Frankrijk zich bewogen van shock en angst naar trots en wellicht een klein sprankje hoop. Zeventien Fransen waren om het leven gekomen, sommigen omdat ze cartoonisten waren, anderen vanwege het politie-uniform dat ze droegen, en de overigen simpelweg omdat ze Joden waren. En zo kon je in Frankrijk op de kop af zeventig jaar na de bevrijding van concentratiekamp Auschwitz nog steeds het mikpunt worden van moordenaars omdat je Jood was.

Frankrijk toonde zich niet alleen geschokt door de beoogde

doelwitten, maar al evenzeer door de nationaliteit van de daders. Net als in 2012 in Toulouse was het niet alleen het doelwit voor de terroristen, maar evengoed hun plaats van herkomst, zoals Groot-Brittannië dat was geweest in juli 2005, ten tijde van de aanslagen in Londen. Frankrijk had de moordenaars het leven geschonken, het was verantwoordelijk geweest voor hun opleiding en het had geen burgers van hen kunnen maken, of, fundamenteeler nog, geen ‘menselijke wezens’ met respect voor het leven, dat van henzelf en dat van anderen. En toch gaf Frankrijk ons zondag 11 januari de indruk dat het zich al heel snel had weten te herpakken. Haast vier miljoen Franse burgers gingen de straat op, bezield door positieve gevoelens voor de waarden van de republiek, en daarmee gedroeg het land zich als een groggy bokser, die opstaat voor het te laat is, zich opnieuw in de strijd werpt en zijn tegenstander ten slotte toch nog weet te verslaan. Een zeer optimistische lezing, die het gevoel van het ogenblik weergaf, maar helaas geen rekening hield met een oneindig veel complexere realiteit. Dat neemt niet weg dat het verschil met het eind van de jaren zestig aanzienlijk is. In mei 1968 had de slogan CRS/ss* de muren van Parijs gesierd. In januari 2015 werden de agenten toegejuicht, in sommige gevallen zelfs in de armen gesloten door een bewonderende en dankbare menigte.

De 11de januari bleef min of meer een ogenblik van genade na drie dagen terreur. Hoelang zou dat ogenblik duren? Wanneer zou het weer beginnen: de politieke verdeeldheid, het gekrakeel, de twijfel en de angst?

Binnen de kortste keren, natuurlijk, want emoties zijn gril-

* CRS: Compagnies Républicaines de Sécurité: de oproerpolitie, de ‘ME’. (noot vert.)

lig en weerspiegelen de menselijke natuur, die tot zapedrag neigt. Emoties hebben de neiging om in een vaak wonderlijke maalstroom op elkaar te volgen, naast elkaar te bestaan of met elkaar in tegenspraak te zijn. Op het niveau van de emoties doen de gebeurtenissen die zich tussen 7 en 11 januari 2015 afspeelden in Parijs me denken aan de geschiedenis van een mis van Joseph Haydn, de Missa in d-klein, Hob. xxii: 11. Het is 1798. Het is oorlog in Europa. In Eisenach bevindt de componist van *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten* zich op de top van zijn kunnen. Bedreigen de legers van de Franse Revolutie, inmiddels aangevoerd door een geniale opperbevelhebber, generaal Bonaparte, niet zo'n beetje heel Europa? Maar op de dag dat deze mis van Haydn voor het eerst wordt gespeeld, in oktober 1798 in Wenen, arriveert in de hoofdstad van het Habsburgse Rijk het nieuws dat de Engelse vloot van Horatio Nelson ter hoogte van Caïro heeft gezegevierd over die van de Fransen. De Slag bij Aboekir bepaalde meer dan honderdvijftig jaar lang het lot van Egypte. De Weners, bij wie één muziekvoorstelling lang angst had plaatsgemaakt voor vreugde, haastten zich om de laatste grote mis van Haydn van een nieuw aura en een nieuwe naam te voorzien. Die ging de geschiedenis in als de 'Nelsonmis'. Ze zou zelfs in aanwezigheid van de overwinnaar van Aboekir worden gespeeld, in 1801 in Londen, twee jaar voor zijn roemrijke dood bij Trafalgar.

Emoties zijn niet alleen vluchtig, ze zijn ook variabel en divers, vooral in samenhang met criteria als geografie, geschiedenis en cultuur. Zo is men in de Baltische staten vandaag de dag banger voor het Russische nationalisme dan in de landen rond de Middellandse Zee, waar het door het Midden-Oosten geïnspireerde terrorisme dan weer de zegepalm der dreiging wegdraagt. Het is uiteraard een kwestie van nabijheid, misschien zelfs van geheugen. Vanuit Marseille bezien lijken

de Russische tanks ver weg, vanuit Tallinn gezien zijn IS en Al-Qaida uiterst abstracte begrippen.

Het is een van de problemen van de gemondialiseerde wereld waarin we leven. Die wereld is misschien wel nooit eerder zo interdependent en zo transparant geweest. Maar in emotioneel opzicht is ze ook nog nooit eerder zo ten prooi geweest aan versnippering. We mogen dan objectief gezien in hetzelfde schuitje zitten, gezien de dreigingen die de hele planeet aangaan – de opwarming van de aarde, het gevaar van een pandemie – de manier waarop we die dreigingen waarnemen schijnt ons uit elkaar te spelen en misschien zelfs tegen elkaar op te zetten. Zeker, er doen zich van die buitengewoon symbolische momenten voor die ons in een soort wereldwijde demonstratie met elkaar verenigen. Het New York van september 2001 en het Parijs van januari 2015 laten zich vertalen naar sensationele formules als ‘Wij zijn allemaal Amerikanen’ of ‘Wij zijn allemaal Charlie’. Maar het gaat hier om magische en doorgaans kunstmatige teksten die uitsluitend bestemd zijn voor de korte termijn. We worden allemaal door emoties bewogen, maar omdat die in de meeste gevallen niet hetzelfde zijn, verdelen ze ons eerder dan dat ze ons bijeenbrengen. En onze emoties zijn per definitie selectief. Twee onthoofde Amerikaanse journalisten – wier executie via het internet als spektakel wordt gepresenteerd, misschien zelfs als het equivalent van wat in onze vroegere westerse samenlevingen een openbare terechtstelling was – wekken in de Verenigde Staten meer verontwaardiging dan de dood van tweehonderdduizend Syriërs. In een discussie die ik in 2009 voor de BBC voerde met de Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum verwees zij naar experimenten met muizen en merkte ze op dat die beesten uitsluitend belang leken te stellen in het lot van de muizen die ze kenden. Verschillen mensen op dit punt zo heel veel van muizen? En kunnen we zeggen dat selectieve emoties

gevaarlijker voor de wereld zijn dan een universeel cynisme en de totale afwezigheid van emoties?

Tussen 2008, het jaar dat *De geopolitiek van emotie* uitkwam in Frankrijk, en 2015 is het gewicht van de emoties alleen nog maar toegenomen. Wat indertijd enkel een intuïtie was, aanvankelijk gebaseerd op mijn interpretatie van het Israëliisch-Palestijnse conflict en vervolgens toegepast op de wereld als geheel, is vandaag de dag onontkoombare realiteit geworden. We kunnen de wereld waarin wij leven niet begrijpen zonder rekening te houden met de rol van gevoelens in de mondiale geopolitiek. We vinden het Rusland van Poetin zo gevaarlijk omdat het zich niet meer lijkt te houden aan rationele gedragsregels en de eigen bevolking zelfs aanzet tot een cultuur van haat. Gedreven door een religieus geïnspireerd nationalisme, terugkerend naar de stijl en de methoden van de KGB ten tijde van de Koude Oorlog, zo niet die van het stalinistische tijdperk, gebruikt Rusland de vernedering die het bij de val van de Sovjet-Unie heeft ervaren als tweevoudig wapen: zowel om de Russische bevolking te verenigen achter het vaandel van de vernedering als om de sancties van het Westen te beantwoorden met het volhardend ‘offers brengen voor de eer van de natie’. ‘Verrijkt u en laat mij regeren,’ verklaarde Guizot, de minister-president van Louis-Philippe. ‘Aanvaard uw armoede, dan maak ik u trots,’ lijkt Poetin, die doorgewinterde propagandist, tegen zijn medeburgers te zeggen. Hoe lang zal hij nog op hun steun kunnen rekenen? Tot op dit moment werkt Poetins gokspel, met hulp van de schim van Stalin die inmiddels boven Rusland zweeft, en van het voornameste werktuig van die schim: de angst. Maar de moord op Boris Nemtsov, een van de meest representatieve figuren van de oppositie, die in de nacht van 28 februari 2015 plaatsvond – was dat misschien één misdaad te veel?

En als we verder kijken dan Rusland: de emoties zijn zo belangrijk geworden doordat het mondialiseringsproces zelf zich ten kwade heeft gekeerd, en wel om twee wezenlijke redenen: enerzijds de triomfantelijke terugkeer van de godsdienst, anderzijds de exponentiële groei van de ongelijkheid. ‘De aarde is plat,’ verklaarde Tom Friedman, de journalist van *The New York Times*, een van de meest beluisterde bejubelaars van de blijde mondialisering. Maar sedert de verschijning van zijn boek in 2004 is de mondialisering nog tragischer en gepassioneerder geworden, ten gevolge van de invloed van een crisis die niet alleen financiële, economische en geopolitieke, maar ongetwijfeld bovenal ethische trekken heeft. In mei 1968 verscheen er op de muren van Parijs een keur aan provocatieve leuzen. Twee daarvan zijn me in het bijzonder bijgebleven. ‘God is dood. Marx’ viel er vlak bij de Place de la Sorbonne te lezen. Enkele dagen later volgde daar vlak naast een klinkend antwoord: ‘Marx is dood. God’. In 2015, na al die tijd, heeft het er de schijn van dat Marx en God op spectaculaire wijze terug zijn, allebei, misschien wel gezamenlijk, alsof de economische crisis en de identiteitscrisis elkaar hebben versterkt, in een negatieve emotionele dialectiek. De consumptiemaatschappij heeft tot een spirituele impasse geleid, die groter wordt naarmate een steeds groter deel van de jeugd daar geen toegang of geen toegang méér toe heeft. ‘Ik wilde slagen aan de top van de wolkenkrabbers van Wall Street, maar als ik mislukte, zou ik die arrogante symbolen van het westerse kapitalisme in de as leggen’ – een uitspraak van een van de kamikazepiloten van 11 september, door zijn oudere broer toevertrouwd aan de pers.

Op soortgelijke wijze accentueert het mislukken van de integratieambities en het uitblijven van individueel succes – bij een steeds toenemend aantal jongeren – vandaag de dag de leegte van een hebzuchtige en op consumptie beluste samen-

leving. Dat alles leidt naar een zoektocht van collectieve ambities die godsdienstig en dodelijk, maar ook simpelweg ultranationalistisch kunnen uitvallen.

Hoe moeten we 'God depolitiseren' en hoe kunnen we grenzen stellen aan het nationalisme? In beide gevallen begint er een negatieve emotionele dialectiek te ontstaan, waarbij de vernedering van de ene groep de angst van de andere groep voedt, in een wereld waar de hoop met de dag afneemt en de angst voortdurend terrein wint.

Dit is ongetwijfeld een verontrustende en ernstige constatering. Maar helaas beantwoordt ze aan de realiteit. Hebben we, aan het begin van het jaar 2015, niet meer en meer het gevoel dat we in een vliegtuig zitten, en dat er sprake is van steeds heviger turbulentie, terwijl er geen piloten zijn die de hendels van het toestel bedienen...?

Leven we niet in uitzonderlijke omstandigheden, en worden we niet geregeerd door leiders die in verreweg de meeste gevallen helemaal geen leiders zijn? Een van de grootste problemen waar we in die context mee worden geconfronteerd ligt in de analyse en ordening van de aard en de ernst van de dreigingen die we het hoofd moeten bieden. Tegen welke gevaren willen we onszelf voor alles beschermen? Welke doelen willen we voor alles bereiken?

Op het ogenblik dat ik deze regels schrijf, rukt Poetin op in de Oekraïne, en is IS aan de verliezende hand in Syrië en zelfs in Irak, terwijl de organisatie in Libië juist weer sterker wordt. Maar waar moeten we nu als Europeanen banger voor zijn: het Russische nationalisme, het door het Midden-Oosten geïnspireerde terrorisme, of, nog dichterbij, het extreemrechtse of extreem-linkse populisme (die beginnen steeds meer op elkaar te lijken) dat ons van binnenuit bedreigt? Hoe kunnen we voorkomen dat we de dreiging onderschatten, dat

we worden verrast, zoals dat het geval was bij de onverhoedse, spectaculaire opkomst van IS? Hoe moeten we overreactie vermijden en datgene behouden wat ons uiteindelijk onderscheidt en overwicht geeft, dat wil zeggen het feit dat we deel uitmaken van een democratische rechtsstaat? Zeker, Robert Badinter heeft alle reden om ons krachtig terecht te wijzen: ‘De rechtstaat is geen staat van zwakheid.’ Als we niet alles doen om onszelf te beschermen, leveren we onszelf uit aan fascistisch geïnspireerde vormen van populisme. Maar de Islamitische Staat graaft een kuil voor ons, waarin hij ons maar al te graag wil zien vallen, om zo een echte botsing van beschavingen tussen de islam en het Westen te laten ontstaan, waarbij er dan sprake is van een soort interne vijfde colonne in de vorm van immigranten en immigrantenkinderen. En hoe voorkomen we, ten slotte, dat we het gevaar overschatten, door ons bewust te blijven van de intrinsieke zwakte van de lieden die ons bedreigen? Het zijn immers geen papieren tijgers, maar ook geen onoverwinnelijke monsters. Voor hen geldt: ‘vernietigen is bestaan’ – of het nu gaat om de prechristelijke en dus pre-islamitische beelden van het archeologisch museum van Mosoel in Irak (ook al waren dat in veel gevallen eenvoudige gipsen kopieën) of om mensen die op gruwelijke wijze worden geëxecuteerd. Maar die explosie van barbarij verraaft ook hun zwakte. Weerstand bieden aan de angst die ze ons inboezemen is voor ons een kwestie van luciditeit, van wilskracht, van veerkracht ook. In het hart van de islam woedt er een oorlog tussen gematigden en extremisten, maar er woedt ook een oorlog tussen de radicale islam en de westerse wereld, en dan Europa in het bijzonder, dat door de jihadisten wordt beschouwd als de zwakke schakel van het Westen. De jihadisten willen ons in de val laten lopen door ons te dwingen om alle moslims, zonder onderscheid, op dezelfde manier te verwerpen en te veroordelen, alsof islam en funda-

mentalisme onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn – alsof het begrip gematigde islam zelf een utopie is, die haar gevaar vooral ontleent aan het feit dat ze een innerlijke tegenspraak vormt.

Als we maar wisten wat we wilden, en als onze leiders dat maar helderder en pedagogischer formuleerden, dan zouden we de wanorde van de wereld ongetwijfeld serene, vastberadene en in elk geval met minder angst tegemoet kunnen treden.

Londen, Parijs, Hongkong. In de multiculturele hoofdstad van de wereld, Londen, net als in de lichtstad, Parijs, lopen er, op het moment dat ik deze regels schrijf, jongeren rond die ervan dromen om te sterven en om in hun doodscultuur zo veel mogelijk ‘ongelovigen’ mee te slepen die toevallig in hetzelfde land wonen. In Hongkong, een van de financiële en commerciële hoofdsteden van Azië, liepen er andere jongeren rond die juist weer bereid waren om te sterven voor het behoud van de status-quo, dat wil zeggen van de rechtsstaat. Net als de jongeren die een jaar geleden op het Maidanplein in Kiev stonden, of vier jaar geleden op het Tahrirplein in Caïro, werden zij bezielde door positieve waarden, door de hoop op een transparante en gelukkige identiteit, in een wereld van harmonie en vooruitgang.

China is bang voor een nieuwe ‘oranjerevolutie’ in eigen land en heeft maatregelen getroffen die noodzakelijk zijn om de orde in Hongkong te herstellen. Maar hoelang kun je een ontwikkeling tegenhouden die steeds onvermijdelijker lijkt nu de economische groei meer en meer vertraagt en de noodzakelijke strijd tegen de corruptie de politieke macht in elk geval voor het eerst zal verzwakken? ‘Als China het corruptieprobleem niet aanpakt, gaat het land eraan,’ hoorde ik enkele jaren geleden een van mijn Chinese contacten zeggen. ‘Maar

als het land het wel aanpakt, dan gaat de communistische partij eraan,' voegde hij eraan toe.

In Londen en Parijs, en in Lunel, Marseille, Birmingham en Manchester, lopen er dus jongeren rond die, hetzij als moslim geboren, hetzij bekeerd tot de islam in zijn meest radicale vorm, dromen van een kort en intens leven, in een universum dat simplistische godsdienstige leuzen, gewelddadige game-video's en tragische geopolitieke feiten dooreenmengt en bij elkaar brengt onder de noemer van een doodscultuur.

'Mijn broer, de fundamentalist'. In de documentaire met die titel, die gemaakt werd voor de BBC, beschrijft de maker de ontwikkeling van zijn halfbroer, die zich bekeerde tot de islam. De camera, intiem en afstandelijk tegelijk, volgt de weg die de halfbroer ging na zijn bekering, tot aan zijn arrestatie voor medeplichtigheid aan terroristische activiteiten. De maker van de documentaire volgt ook de vrienden en medeplichtigen van zijn halfbroer. In een knappe scène worden we de woonkamer van de moeder van een van de jongeren binnengevoerd: een rossige puber, met een roomblanke huid, staalblauwe ogen en een heel lange baard. 'Allah heeft me gered,' zegt hij. 'Mijn leven had geen zin meer. Elk weekend zoop ik me een delirium van louter verveling. Ik begon al zwaardere drugs dan alcohol te gebruiken, zoals heroïne en cocaïne. Gelukkig kwam Allah op mijn pad!' Terwijl hij dat allemaal zegt, filmt de camera zijn moeder en registreert die haar verwarring. Het is duidelijk te zien dat ze niet begrijpt wat haar overkomt. Ze is radeloos. Misschien heeft ze haar zoon alleen moeten grootbrengen? Ze denkt ongetwijfeld dat de islam minder gevaarlijk is dan de cocaïne, althans op korte termijn, maar ze weet het niet helemaal zeker. Weten we eigenlijk zelf wel wat we aan moeten met die jongeren die worden verleid door de jihad, die 'pas bestaan als ze doden' en

‘zin geven aan hun leven door als martelaar te sterven’? Zijn we ten prooi gevallen aan een echt internationaal terroristisch complot, dat in elk geval twee vertakkingen kent, waarvan de ene, Al-Qaida, begint te verzwakken en de andere, IS, juist sterker wordt en met zijn rivaliteit de wreedheid aanwakkert, in een soort morbide competitie? Of hebben we te maken met ‘lone wolves,’ op oppervlakkige wijze ‘gecontracteerd’, van het type ‘liever lui dan moe’, gekweld door de moderne tijd, op haast indirecte wijze georganiseerd, gerekruteerd en tot handelen aangezet, door internetgroepen, en gehoor gevend aan een leus als: ‘Laat je door ons opleiden, in Syrië en Irak, dan kun je je moordtalenten in alle vrijheid ontplooien...’

De eerste groep jongeren, die van Hongkong, was, tijdens het gebeuren dat ‘de parapluerevolutie’ werd genoemd, bereid om te sterven voor een Verlichtingsideaal. De tweede groep, die van de jonge jihadisten, staat voortdurend klaar om te doden om zo gehoor te geven aan een obscurantistische visie op de wereld. De eerste groep hecht nog steeds meer belang aan haar politieke identiteit dan aan haar culturele erfgood. Ze eist nadrukkelijk het burgerschap van Hongkong op en geeft haar bijzondere status voorrang, om zich daarna pas te presenteren als de trotse erfgenaam van de Chinese cultuurtraditie. Eerst Montesquieu, dan Confucius.

En de ‘jihadisten van de buitenwijken’, die zich presenteren als discipelen van de IS of van Al-Qaida – zij realiseren de synthese tussen een collectieve cultuur van vernedering, die van de Arabisch-islamitische wereld, en een cultuur van persoonlijke frustratie van maatschappelijke, economische of psychologische aard (ook al zijn ze in sommige gevallen afkomstig uit bevoorrechte maatschappelijke milieus) en vervallen als gevolg daarvan tot fanatisme.